

Tadeusz Lewaszkiwicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0003-0676-9841; e-mail: lewtad@interia.pl

Łużyckie materiały językowe w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski*

Abstrakt: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* dosyć znacznie wzbogaca wiedzę o związkach językowych Łużyc z zachodnią i południowo-zachodnią Wielkopolską. W komentarzach do 42 map (zob. II.1.) zawarto ustalenia i sugestie, których w większości nie znajdziemy w dotychczas wydanych monografiach dialektologicznych oraz w artykułach. Mogą to być rzeczywiste związki językowe łączące Łużycę z Wielkopolską i północno-zachodnim Śląskiem, ale nie można również hipotetycznie wykluczyć, że są to przynajmniej częściowo rodzime elementy językowe po przesiedleńcach z Łużyc, którzy dawno temu językowo się spolonizowali.

Wydaje się, że znajomość związków językowych łużycko-wielkopolskich mogą pogłębić wnikliwe badania porównawcze z łużycczyną. Chodzi o 11 komentarzy do map (zob. II.4.). Na uwagę zasługują również wspólne zwyczaje łączące Łużycę z zachodnią oraz południową Wielkopolską (zob. II.5.).

Słowa kluczowe: dialektologia, dialekt wielkopolski, języki łużyckie, polsko-łużyckie pogranicze językowe.

Abstract: *Lusatian linguistic materials in the Atlas of Great Poland folk language and culture.* The “Atlas of Greater Poland’s regional language and folk culture” greatly extends the knowledge on the linguistic relations between Lusatia and the south-west of Great Poland. Comments on 42 maps (cf. II.1.) contain findings and suggestions typically absent from dialectology monographs and articles published to date. These may include actual linguistic relations between Lusatia on the one hand and Great Poland and north-western Silesia on the other. However, a hypothesis that they are at least in part remains of native linguistic elements brought by Lusatian migrants who, long ago, adopted the Polish language, cannot be excluded.

It appears that our knowledge on the linguistic relations between Lusatia and Greater Poland can be extended by means of thorough comparative studies, namely 11 comments on maps (cf. II.4.) Common customs connecting Lusatia with western and southern Greater Poland are also worthy of attention (cf. II.5.)

Keywords: dialectology, Greater Poland dialect, Lusatian languages, Polish-Lusatian language border.

I. Problem dolnołużycko-polskiego (wielkopolskiego) pogranicza językowego

O związkach językowych wschodniej (dawno zgermanizowanej) części Dolnych Łużyc z dialektem wielkopolskim (a właściwie z gwarami zachodniowielkopolskimi i częściowo południowowielkopolskimi) słaWiści wiedzą od 1876 r., kiedy August

Leskien opublikował artykuł o języku rękopiśmiennego Nowego Testamentu (1548) Mikława Jakubicy. Wybitny uczony dostrzegł 8 cech fonetycznych i morfologicznych, które język zabytku wiążą z polskim obszarem językowym. Dokładniej język Nowego Testamentu zbadał Arnošt Muka (Mucke 1891; Muka 1909). Dialekt M. Jakubicy określił jako żarski, jak również poszerzył listę zgodności językowych przekładu biblijnego z językiem polskim¹.

W tym miejscu należy dodać informację, że dwa lata po wspomnianym artykule A. Leskiena ukazała się publikacja o dolnołużyckim materiale słownika Megisera z 1603 r. (Hórnik 1878). W słownictwie dolnołużyckim tego zabytku widoczne są liczne cechy polskie, w drugiej połowie XX w. obecność kilku elementów językowych polskiego typu stwierdzono również w innych zabytkach wschodnio-dolno-łużyckich.

Wiedzę o języku M. Jakubicy ponad pół wieku później znacznie wzbogacił Heinz Schuster-Šewc (1967) we wstępie do edycji Nowego Testamentu. Autor przedstawił listę ponad 20 cech fonetycznych i morfologicznych, jak również kilkadziesiąt leksykalnych, które są zgodne z językiem polskim i przeciwstawiają się zachodnio-dolno-łużyckim właściwościom językowym. Oto wybrane przykłady tego typu w dialekcie wschodnio-dolno-łużyckim: przegłos **ě* > 'a (np. *ścana*, *wjara*, *lato*), rozwój **TjT* (np. *wytarnuć*, *karmy*), rozwój * *TelT* (np. *mleko*, *plewy*); -*owi* w cel. lp r.m. i r.n. (np. *napćeciwnikowi*), -*em* i -*'em* w narz. rzecz. r.m. i r.n. (np. *gromotem*, *dñjem*); *panic* 'panicz', *panować*, *gnat*, *drwi* 'drzwi', *robota*, *chrobry*, *zdrowy*, *serce*, *żeby*, *každy*, *słońce*.

Istnienie w dialektach dolnołużyckich między Nysą Łużycką a Odrą i Bobrem elementów językowych polskiego typu skłoniło Kazimierza Nitscha (1912, 1923, 1951, 1954), Zdzisława Stiebera (1934) oraz Adama Tomaszewskiego (1934, 1937, 1938) do zajęcia stanowiska, że między obszarem dolnołużyckim (jak się wydaje od Odry i Bobru, a nawet od Nysy Łużyckiej) istniał do zachodniego obszaru Wielkopolski pas gwar przejściowych dolnołużycko-wielkopolskich (od południowego zachodu Wielkopolski również gwary przejściowe dolnołużycko-śląskie).

Powstanie mieszanego obszaru językowego na wschód od Nysy Łużyckiej K. Nitsch wiązał (słusznie w moim przekonaniu) z procesem zmieszania się ludności dolnołużyckiej z polską (śląską). Oto odpowiedni cytat: „Co się tyczy terytoriów pogranicznych, jak okolice Gubina i Żarowa, to oprócz teorii falowej istniejące tam znamiona lechickie można by objaśnić zmieszaniami się w tej okolicy obu plemion (...)” (Nitsch 1954, 18–19).

Zdzisław Stieber (nawiązujący do poglądu K. Nitscha) problem dialektów przejściowych między Dolnymi Łużycami a Wielkopolską widział tak: „(...) między obszarem dolnołużyckim a polskim nie było nigdy ostrej granicy (...). Idąc więc z Wielkopolski, np. od Zbąszynia na południowy zachód, nie spotykało się np. w XV w. granicy językowej, ale szereg dialektów pokrewnych, stojących do siebie w podobnym stosunku, jak mużakowski do ślepińskiego, a ten do zachodnio-dolno-łużyckiego” (Stieber 1934, 91).

¹ W pierwszej części niniejszego artykułu korzystam z wcześniejszych moich publikacji (Lewaszkiwicz 2007, 2011, 2012, 2015, 2016).

Inaczej niż Z. Stieber (choć nie całkiem odmiennie) problem ten interpretuje Hanna Popowska-Taborska (1965), która dowiodła, że wprawdzie można mówić o dolnołużycko-polskim pograniczu językowym, ale nie oznacza to, że dawniej nie istniała dolnołużycko-polska granica językowa. Oto stanowisko autorki w tej sprawie:

Badany tu pas pogranicza polsko-dolnołużyckiego można więc – dzięki jego licznym nawiązaniom do polszczyzny – uważać w pewnym sensie za obszar przejściowy między polskim i dolnołużyckim obszarem dialektalnym. Jak jednak wykazała przeprowadzona tu analiza, przez obszar ten przebiegał w przeszłości pęk izofon, izoleks i izomorf, w którym niewątpliwie widzieć należy dawną językową granicę polsko-dolnołużycką. Takie ujęcie zagadnienia odbiega w pewnym sensie od dotychczasowych hipotez zakładających, że badany teren stanowił pas dialektów nie rozdzielanych żadną konkretną granicą (Popowska-Taborska 1965, 124).

Dolnołużycko-wielkopolskie związki językowe najlepiej opracowała Monika Gruchmanowa (1957, 1963, 1968, 1969, 1970, 1978, 1981). Na odnotowanie zasługuje poświęcony tej tematyce przyczynek H. Schustera-Śewca (1974). Należy tu też wymienić inne opracowanie H. Popowskiej-Taborskiej (2004). Ważne są również publikacje Henryka Nowaka (1982) i Alfreda Zaręby (1973) ukazujące nadto dolnołużycko-śląskie nawiązania językowe.

Ze względu na brak miejsca nie cytuję odpowiedniego materiału językowego świadczącego o językowych związkach dolnołużycko-wielkopolskich. Ograniczyłem się do wymienienia wybranych cech językowych polskiego typu w języku M. Jakubicy. Odsyłam w związku z tym do moich wcześniejszych publikacji (zob. przypis 1).

Chciałbym nadmienić, że jestem sceptycznie nastawiony do dotychczasowych wyników badań nad dolnołużycko-wielkopolskim pograniczem językowym. Uważam, że język Nowego Testamentu M. Jakubicy jest niezmiernie sztuczny, tj. składający się z elementów wschodnio-dolno-łużyckich, zachodnio-dolno-łużyckich, górnołużyckich, czeskich i polskich. Na obszarze historycznych Dolnych Łużyc z pewnością istniały zjawiska językowe typu lechickiego (wynikające z działania określonych tendencji późnoprąsłowiańskich), ale w języku M. Jakubicy jest ich za dużo, aby można było ten język uznać za naturalny (odsyłam zwłaszcza do mojego artykułu: Lewaszkiewicz 2007). Jeśli chodzi o elementy dolnołużyckie w gwarach zachodniej i południowej Wielkopolski, to częściowo z pewnością wynikają one z tendencji rozwojowych szeroko rozumianego dolnołużycko-polskiego pogranicza językowego (skoro istnieją także łużycko-kaszubskie i łużycko-śląskie związki językowe), ale w większym stopniu – jak przypuszczam – elementy dolnołużyckie w gwarach Kramska, Podmokli (Małe Podmokle i Wielkie Podmokle), Dąbrówki, Chwalimia, Bukówca Górnego i okolicznych wsi to prawdopodobnie wynik dawnego osadnictwa ludności dolnołużyckiej, która się spolonizowała. Po jej dawnym języku pozostały tylko elementy substratowe.

Przedstawiony powyżej pogląd obecnie traktuję tylko jako hipotezę. Mam nadzieję, że bardziej przekonujące stanowisko zajmę po przeprowadzeniu szerszych badań, które obejmą następujące zagadnienia: analizę i ocenę materiałów łużyckich w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKW 1971–2005), analizę i ocenę materiałów łużyckich w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (Stieber,

Popowska-Taborska 1964–1978), analizę i ocenę materiałów łużyckich w *Atlasie językowym Śląska* (AJS – Zaręba 1969–1989).

Oprócz tego zamierzam dokładnie przeanalizować istniejące gwarowe teksty zachodniowielkopolskie i południowielkopolskie. Być może dotrę do dawnych tekstów z okolic Kargowy. Na podstawie tych badań sporządzą listę wyrazów i form językowych uważanych za nawiązania łużyckie w dialekcie wielkopolskim, śląskim i kaszubskim. Opracowanie to z pewnością przyczyni się do lepszego objaśnienia genezy łużyckich elementów językowych w gwarach zachodniowielkopolskich i południowielkopolskich.

Zamierzam wnikliwie poznać rezultaty badań historyków nad dziejami osadnictwa na dawnym pograniczu polsko-niemieckim i polsko-dolnołużyckim. Być może w materiale antroponimicznym tego pogranicza uda się „wytropić” zgermanizowane zapisy nazwisk łużyckich, które wskazywałyby na dawną obecność ludności łużyckiej, by tym samym potwierdzić przypuszczenie, że Łużyczanie osiedlali się dawniej na obszarze zachodniej i częściowo południowej Wielkopolski. Z badań Stanisława Malepszaka (2001; 2007); wynika, że około 1580 r. w Bukówcu Górnym (w pobliżu Leszna) zamieszkało 12 rodzin pochodzących z okolic Mużakowa i zapewne wyłącznie lub w większości byli to Dolnołużyczanie. Wiadomo też, że do Chwalimia i okolicy przybyli w połowie XVII w. osadnicy ze Śląska lub z Łużyc (Olesch 1992, zwłaszcza 131–137). Jest sprawą oczywistą to, że mieszkańcy Chwalimia od dawna mówili gwara śląską, ale nie można wykluczyć, że w dalekiej przeszłości przybysze z Łużyc zmieszali się z miejscową ludnością śląską i spolonizowali się, tj. przeszli na gwara śląską.

II. Problematyka łużycka w komentarzach do map *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*

II.1. Wypowiedzi i wzmianki dotyczące łużycko-wielkopolskich i łużycko-polskich związków językowych²

1. Mapa 93. **Obierać gotowane ziemniaki z lupin** (1/134–135, oprac. H. Skoczylas-Stawska)

„W punkcie zachodniowielkopolskim 46 zanotowano łużycki typ *bielić*” (s. 135).

Autorka komentarza nie uwzględnia ustaleń M. Gruchmanowej: „Powyższe słowo [tj. *bielić* – T.L.] zanotowano jedynie w Nowym Kramsku i Podmoklach (p. 3, 4, 5): *b^lyl’ić pyrki*. Ten sam czasownik występuje w języku dolnołużyckim: *bēliš* ‘ts’. (Muka, Śwjela)” (Gruchmanowa 1970, 124).

2. Mapa 155. **Owoc tarniny** (II/50–51, oprac. H. Nowak)

„Nazwy *cierpki*, *kocierpki*, *korcierpki*

Nazwę *cierpki* zapisano w dwóch wsiach nad Prosną (p. 93, 100). Częściej występuje nazwa *kocierpki*, poświadczona z okolic Rawicza, Odolanowa i Wieruszowa. *Ko-*

² Poniżej najczęściej cytuję rozważania autorów komentarzy do map, które dotyczą nawiązań łużycko-wielkopolskich i łużycko-śląskich. Nierzadko streszczam również wywody dotyczące tej tematyki, czasem komentując ustalenia dialektologów i wprowadzam uwagi innego typu.

cierpka znana jest z polskiego obszaru dialektalnego, ale w znaczeniu ‘czeremcha’ (*Prunus padus*; o zasięgu zob. MAGP, t. XI, mapa 548, AGWK, t. 4, mapa 478 i Sław., t. II, s. 316). Dolnołużycki wyraz *póserpina* ‘czeremcha’ «gwarantuje, że podstawą jest forma *po-cierp-ka*, utworzona przy pomocy przyrostka *-ka* od *po-cierpnąć* ‘ścierpnąć, zdrętwieć’», nawiązująca do cierpkiego smaku owoców czeremchy i tarniny (Sław, t. II, s. 316). Postać *kocierpka* pochodzi z upodobnienia na odległość: $k...k \leq p...k$ (Sław, s. 317). Z kolei metateza spółgłosek dała formę *korciepk(a)*, poświadczoną z okolic Ostrowa Wlkp. i Kępna” (s. 50–51).

3. Mapa 177. **Pieprznik pospolity (*Cantharellus cibarius* Fries)** (II/67–69, oprac. H. Nowak)

„Wyraźny zasięg geograficzny wykazuje nazwa *kokotki*. Obejmuje ona zachodnią Wielkopolskę bez terenów peryferycznych oraz zachodnią część południowej Wielkopolski (zob. jego zasięg na mapie wyodrębniony izoleksą). W skrajnie zachodnich gwarach wielkopolskich panuje nazwa *kokoszki*, taka sama jak w języku dolnołużyckim, a także w dolnołużyckich gwarach (*kokošk’i*; zob. Gruch, s. 122 i SSA, t. 3, mapa 115 i s. 268). Z drugiej wszakże strony *kokoszki* ‘pieprznik pospolity’ występują także w widłach Wisły i Pilicy (B. Bartnicka-Dąbkowska, op. cit., s. 34)” (s. 69).

4. Mapa 192. **Biedronka (*Coccinella*)** (II/80-82, oprac. H. Nowak)

„Podkreślić trzeba bogactwo nazw ‘biedronki’ na omawianym obszarze gwarowym [T.L.: *biedronka*; *pietronka*, *pietroneczka*, *pietrynka*; *pietruszka*; *patronka*, *patronelka*, *petronelka*; *katrynka*; *słonko*, *słoneczko*, *słonyszko*, *słoniątko*; *pambóczek*; *marianka*; *panienka*; *maříkefer*]. Kilka z nich ma wyraźnie zleksykalizowane zasięgi, mianowicie *katrynka*, *pambóczek* i derywaty od podstawy *słonie* ‘słońce’. Wśród nich nazwa *słoneczko*, występująca w południowo-wschodniej części obszaru AJKLW, nawiązuje do takiej samej nazwy w gwarach zachodniośląskich (AJŚ, t. IV, mapa 602). W. Budziszewska przytacza też gwarowe dolnołużyckie *słyńcko* ‘biedronka’, górnołużycką nazwę *boże słončko*, czeską *sluněčko*, ukraińską *sonečko* (Budz, s. 160)” (s. 82).

5. Mapa 204. **Przepiórka (*Coturnix coturnix*)** (II/92-94, oprac. H. Nowak)

Omówione w AJKLW przykłady derywatów od *-pol-||-pól-* typu: *podpółka*, *podpolemka*, *podpolik*. „Nazwy przepiórki derywowane od *-pol-||-pól-* obejmują głównie południową i południowo-zachodnią Wielkopolskę (w zasięgu zwartym po Wolsztyn, Opalenicę, Stęszew, Rogalin, Środę, Miłosław), ale również tereny położone po obu brzegach dolnej i częściowo środkowej Prosnicy (...)” (s. 93).

„Poza obszarem AJKLW nazwy ‘przepiórki’ z podstawą *-pól-||-pol-* występują też na Śląsku. (...) Nazwy ‘przepiórki’ z podstawą *-pól-* obejmują też obszar językowy łużycki: dolnołuż. *paśpula* (Muka), gwarowe dolnołuż. *pačpula* || *paśpula* (SSA, t. 3, mapa 21), w dialekcie mużakowskim *špačpul’a* (AJŚ, mapa 546), górnołuż. *popcula* || *popculik* (Zem), gwarowe górnołuż. *popcula*, *počpul’a* i podobne (SSA)” (s. 93).

6. Mapa 291. **Znaczenie wyrazu *kraczk*** (III/76-77, oprac. H. Nowak)

„Głównie też na wschodzie (...) oraz w kilku punktach w południowej Wielkopolsce (74, 75, 77, 87, 88), a sporadycznie koło Poznania i Obornik (p. 25, 51), wyraz *kraczk* oznacza ‘snopek lnu (związany)’. To ostatnie znaczenie *kraczki* jest też poświadczone z Łęczyckiego (SzymS, s. 426); SGP (t. II, s. 462) podaje z Poznańskiego: *kraczk* ‘wiązka, pęczek lnu’ (por. też dolnołużyckie *kšack*: *kšacka* ‘pęczek, snopek np. lnu przy suszeniu’; Sław, t. III, s. 44)” (s. 77).

W tym miejscu warto wspomnieć, że punkty w południowej Wielkopolsce to Bukówiec Górny (p. 74) oraz bliższa i dalsza okolica w byłym województwie leszczyńskim.

7. Mapa 313. **Kidać (się), gidać (się), skidnąć się (wyrazy i znaczenia)** (III/112-113, oprac. H. Nowak)

„Wyrazy *kidać*, rzadziej *kidać się* lub formę dokonaną *skidnąć się* notowano głównie na zachodzie Wielkopolski; drugi, mniejszy obszar występowania wyrazu *kidać* stanowią okolice Kępna, Wieruszowa i Wielunia. Na zachodniej peryferii Wielkopolski od okolic Międzyrzecza po Nowy Tomyśl, Łąki Stare (p. 61) i wieś Obrę (p. 62), a ponadto w Bukówcu Górnym (p. 74) wyraz *kidać* ma znaczenie ‘rozrzucać gnój’ (por. mapę nr 312); tu wszakże w trzech punktach (61, 62, 74) *kidać* ma także drugie (oboczne) znaczenie ‘drzemać, kiwając głową’ (por. też w p. 61 formę *sk’idnuńć się* ‘zdrzemnąć się, kiwając głową’)” (s. 112).

„Odpowiedniki psł. **kydati*, a w postaci dokonanej **kydnąti*, w pierwotnym znaczeniu ‘rzucać, ciskać’ bądź węższym ‘rozrzucać, wyrzucać gnój’, występują we wszystkich grupach języków słowiańskich; por. zwłaszcza w gwarach wschodnio-górnołużyckich *kidać*, *k’idac* i wschodnio-dolnołużyckich *rosk’idouas* ‘rozrzucać gnój’ (SSA, t. I, mapa 5), dolnołuż. *kidaś*, górnołuż. *kidać* ‘wysypywać, wylewać; rozrzucać gnój’ (...)” s. 113.

8. Mapa 397. **Nazwy karmienia zwierząt domowych** (IV/73-75, oprac. H. Nowak)

Z obszaru Wielkopolski tylko H. Nowak zanotował formę *picowanie* w p. 95 (w dawnym województwie kaliskim). AJŚ (t. III, część 2, s. 66) zna „czasownik *picować* ‘karmić bydło’ z dwóch punktów koło Oleśnicy”. Psł. **pitati* ‘żywić, karmić’; odpowiedniki etymologiczne w wielu językach zachodnio-, południowo- i wschodniosłowiańskich; stpol. *pica* ‘pasza, pokarm’, *picować* ‘zaopatrywać w żywność’ (SStp, VI, 80–82). „(...) także dzisiejsze górnołużyckie *pica* ‘pokarm, obrok, pasza’, *picować* ‘karmić’ (Zem, s. 291), dolnołużyckie *pica* ‘pokarm zwierząt’, *picowaś* ‘karmić’ (Muka, t. II, s. 46) (...)” (s. 74).

9. Mapa 404. **Żarłoczna (np. o krowie) i synonimy** (IV/80-83, oprac. H. Nowak)

„Formy *žerny* (obok *wožrany*), też *žernivy* ‘żarłoczny’, ma język górnołużycki (...); por. też czeskie *žirný* ‘(o bydle) dobrze żrący’ (...)” (s. 82).

10. Mapa 422. **Makać – macać (kury)** (IV/109-110, oprac. H. Skoczylas-Stawska)

„Zasięgi geograficzne wyrazów *makać* – *macać* (kury), o znaczeniu ‘sprawdzać palcem, czy kury mają jajka w steku’, są wyraźne i zwarte” (s. 109).

„Wyraz *makać* ‘sprawdzać, czy kury mają jajka w steku’ występuje zwarcie na dużym obszarze południowo-zachodnim AJKLW” (s. 109). M.in. p. 45 (Dąbrówka Wlkp.), 46 (Podmokle Małe), 47 (Nowe Kramsko – Stare Kramsko) oraz okolice Chwalimia i Bukówca Górnego (p. 74 i punkty okoliczne).

„Wyraz ten wiąże gwary Wielkopolski południowo-zachodniej i południowej z językiem czeskim i dolno- oraz górnołużyckim. Można tu przytoczyć czeskie *makati* || *macati* ‘dotykać’ (ESJČS, s. 283), dolnołużyckie *makaś* ‘macać, dotykać, szukać’ i *namakaś* ‘wymacać, znaleźć’ (Muka I, s. 853 i 979), staro-górnołużyckie *makać* i górnołużyckie *masać* ‘macać, szukać’ obok *namakać* ‘znaleźć’ (Jak, s. 171 i 194). Por. też GruchKr, s. 141 i Zem, s. 206. Warto też wspomnieć o słowińskiej formie *măklac* ‘macać, dotykać, szukać’ (Lor, s. 598) i kaszubskiej *maklac* ‘macać, wyczuwać za pomocą dotyku, dotykać’ (Sych, T. III, s. 39)” (s. 110).

11. Mapa 469. **Nazwy uzdy stajennej (bez wędzidla)** (V/79-81, oprac. H. Nowak)
„Warto podać już staropolskie (XV w.) nazwy *ogłów* i *ogłowie* ‘część uprzęży zakładana na głowę konia, uździenica’ (SSłp V, s. 534). Odpowiedniki stpol. wyrazu *ogłów* poświadczą zresztą SSA (t. 4, mapa 103 i s. 244) z zachodnich gwar dolnołużyckich: *oguoj*, *ogłoj*, także *obuoj* oraz *obgłoua*, *oguoūa* (\leq **o(bb)-golvb* i **o(bb)-golva*); por. także górnołużyckie *uouoica* (\leq **o-golv-ica*) – wszystkie w znaczeniu ‘uzda stajenna’. Por. *ogłów* ‘uzda’ także z okolic Rybnika i Pszczyzny (Sułk, s. 62)” (s. 81).

12. Mapa 480. **Nazwy pasa pod brzuchem w uprzęży końskiej** (V/99-101, oprac. H. Nowak)

„Nazwa *podpasek* obejmuje południowo-zachodni skrawek obszaru AJKLW, tj. okolice Zbąszynia, Babimostu i Wolsztyna wraz z punktem 75 (Brenno). Zanotowano ją również na tym terenie w Wojnowie pod Kargową (zob. Sułk, s. 14). Por. formację bezsufiksalną *potpas*, odnotowaną na Kaszubach pod Kościerzyną; por. również w języku górnołużyckim *podpas*, *podpasek*, w dolnołużyckim *pódpask* ‘popręg’ (zob. AJK V, s. 82 i mapa 212)” (s. 100). Warto dodać, że p. 75 znajduje się pod Bukówcem Górnym.

13. Mapa 483. **Nazwy konia w zaprzęgu z lewej strony** (V/104-106, oprac. H. Nowak)

„Typ *wócnij* ma bliski odpowiednik w dolnołużyckich gwarach mużakowskich: *nauócnj* (zob. Gruch, s. 128) oraz na Śląsku koło Namysłowa: *navochi* (AJŚ II, mapa 59)” (s. 105).

14. Mapa 494. **Nazwy powrozu do kierowania krowami w zaprzęgu** (V/118-119, oprac. S. Błaszczuk)

„Nazwę *wódzka* wykazuje też A. Zaręba (AJŚ II, mapa 57) w formie *v^uúcka* z okolicy Mużakowa na Łużycach (p. 1). Na marginesie można tu dodać uwagę, że według Zaręby na konia po lewej stronie zaprzęgu mówi się pod Rawiczem (p. 5) *na v^uúce* || *na v^uúcke*, (...)” (s. 119).

15. Mapa 555. **Ubrać (się) i synonimy** (V/70-73, oprac. H. Nowak)

W sprawie słowa *wetkać* ‘ubrać się’ H. Nowak napisał: „W rozważanym tu znaczeniu *wetkać* znane jest tylko w okolicach Babimostu, Zbąszynia, Wolsztyna i Kościana (na mapie zasięg słowa objęty izoleksą): (...)” (s. 71). Autor komentarza nie wskazuje na związek z łużycczyną; nie widzi takiego związku również M. Gruchmanowa (1970). H. Nowak nie uwzględniła również powiązania z łużycczyną przy wyrazie *odziać (się)* ‘ubrać się’ (VI: mapa 555, s. 72). Odpowiednie uzupełnienia Z. Sobierajski wprowadził we Wstępie do t. VI, cz. 2: „Natomiast południow Wielkopolskie *odziać (się)* wskazuje nie tylko na pokrewieństwo z czeskim *odíti*, lecz także z górnołużyckim *wodźeć* i dolnołużyckim *wóžeś*. Z kolei zaś babimojsko-wolsztyńskie *wetkać* przypomina górnołużyckie *tyknyć (rukajce)* ‘założyć (rękawiczki)’ ” (VI, s. 9).

16. Mapa 558. **Igła (wymowa)** (VI/76-77, oprac. H. Nowak)

Jegła

„Ta sama archaiczna forma zachowała się w gwarach śląskich (dawniej była też znana w Chwalimiu pod Kargową) oraz północnokaszubskich (MAGP III, mapa 148; AJŚ II, mapa 188; AJK XIV, s. 207). Por. też w języku dolnołużyckim *jogła* z dawn. *jegła* (jak dziś w niektórych dialektach: *jęgła*, zob. SSA 6, s. 216-219 i mapy 90, 91;

Schuster-Šewc 6, s. 442), w górnołużyckim *jehla*, czeskim *jehla* (o czym dokładniej por. Dej, s. 142 i mapa 21 oraz AJK XIV, mapa 698 i s. 207, (...)" (s. 77).

17. Mapa 567. **Nazwy butów sznurowanych z drewnianą podszewą i skórzanym wierzchem** (V/96-99, oprac. H. Nowak)

Kuflaki, Kufle (Kufy)

„Ze względu na lokalizację tych nazw w południowo-zachodniej Wielkopolsce jest prawdopodobny ich związek z dial. górnołużyckimi *tofle*, *tófle*, stanowiącymi formy skrócone z niem. wyrazu *Pantoffel* (zob. SSA VI, mapy 78, 79 i s. 192–195) (...)” (s. 98).

18. Mapa 573. **Zzuć i synonimy** (VI/109-111, oprac. H. Nowak)

„Por. też w językach łużyckich: *zuć* – *zuwać* (w górnołużyckim) i *zuś* – *zuwać* (w dolnołużyckim) ‘zdjąć’ – zdejmować: o butach, pończochach, spodniach, także w dialektach górnołużyckich: *zuć*, *rozuć*, czy dolnołużyckich *rozuś* (zob. SSA VI, mapa 81 i s. 198); por. również odpowiednik czeski *zouti* ‘zzuć, zdjąć obuwie’ (s. 109–110).

19. Mapa 578. **Znaczenie wyrazów *nana*, *nena* i pochodnych** (VII/23-25 oprac. H. Nowak)

„Zebrane przez nas materiały poświadczają nazwę *nana* lub *nena* w znaczeniu ‘matka’ z paru punktów na północy i z Kujaw” (s. 24). *Nana*, *nenka* i wyrazy pochodne znane są oprócz tego z północnych Kaszub, Malborskiego, Kociewia, Borów Tucholskich, Krajny, ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i z Łowickiego” (s. 24).

„Pod Żninem i koło Bydgoszczy zapisano *nena* w znaczeniu ‘babcia, babka’: (...). Por. w tymże znaczeniu z północnych Kaszub: *nenka* lub *stara nenka* (AJK V, mapa 235 i cz. II, s. 18); por. też dłuż. *stary nan* ‘dziadek’ (Schuster 987).

Kolejne znaczenie interesujących nas wyrazów – to ‘niańka, niania’. Notowano je koło Żnina, Mogilna, Gniezna, Chodzieży, na zachodzie koło Międzychodu, Międzyrzecza i Zbąszynka oraz na południu pod Krotoszynem, Sycowem i w p. 105” (s. 24).

20. Mapa 600. **Zazdrościć i synonimy** (VII/66-67 oprac. H. Skoczyła-Stawska)

Monika Gruchmanowa (1970, 66 + m. 57) zacytowała wyraz *zawiścić* z jednego punktu blisko Wolsztyna i z dwóch punktów z okolic Bukówca Górnego (s. 67). „Na zakończenie warto tu jeszcze podkreślić, że wielkopolski typ *zawiścić* nawiązuje do dolnołużyckiej formy *zawisić* ‘zazdrościć’ (Muka, II, s. 1054), a wielkopolski typ *zawidzić* przypomina nie tylko dolnołużyckie *zawiześ* ‘zazdrościć’ (Muka, II, s. 1055) i górnołużyckie *zawidzeć* (Jak, s. 506), lecz także czeskie *záviděti* ‘ts’ (Výdra, s. 760) i słowackie *závidieť* ‘ts’ (Stan-Buf, s. 413)” (s. 67).

21. Mapa 601. **Gniwać się i synonimy** (VII/68-69, oprac. H. Nowak)

Słowo *gorzyć się* było notowane głównie koło Zbąszynka, Babimostu i Wolsztyna (Gruchmanowa 1970, 140 + m. 122), koło Chodzieży, u Mazurów wieleńskich, pod Nakłem, na północno-zachodnich krańcach Krajny, w Borach Tucholskich, na Kociewiu, Kaszubach i w części Malborskiego (s. 68). „(...) – wiąże się z dolnołużyckim *góriś* ‘palić, płonąć’ i metaforycznie *góriś se* ‘złościć się, irytować’ (ZagZw 8; AJK I mapa 40; Schuster, s. 324; SSA 7, s. 212 i mapa 87)” (s. 68). Warto dodać, że M. Gruchmanowa nie powoływała się na związek z łużycczyzną.

Słowo *barchać się* jest znane z wielu punktów Wielkopolski, w tym z jednego punktu (73) z województwa leszczyńskiego. „Związane prawdopodobnie z psł. *bykati*, por. zwłaszcza dolnołużyckie *barkaś*, górnołuż. *borkać*, laskie *brkat* ‘burceć (na ko-

goś), polskie dial. kaszubskie *obarchniały* || *obarkniały* ‘ogłupiały’, też ‘szalony; awanturnik’ (...)” (s. 69).

22. Mapa 640. **Nazwy powtórnej zabawy w kilka dni po weselu** (VII/154-157, oprac. H. Nowak)

W powyższym znaczeniu występują nazwy *potarzyca*, *potarzyce* (pl. tant.), *potarzyyna*, *potarzyyny* (*pa-*) (pl. tant.) (związane etymologicznie z wyrażeniem przyimkowym *po targu*) i są udokumentowane w różnych punktach w Wielkopolsce, np. *potarzyyna* i formy oboczne, znana jest z Dąbrówki Wlkp., Podmokła Małego, Nowego i Starego Kramaska, z Bukowca Górnego. Jednak M. Gruchmanowa (1970, 41, 42 + m. 24) nie powołuje się na związek z łuzyczczyzną. Dopiero AJKLW informuje: „Por. tu również paralełę strukturalną (aczkolwiek odmienną pod względem realnoznaczeniowym) w językach łużyckich: głuź. *patorżica* i dłuź. dial. *paterżyca* ‘wigilia Bożego Narodzenia’ (Zem, Schuster 1052)” (s. 155).

23. Mapa 670. **Sień i synonimy** (VIII/52-54, oprac. H. Nowak)

„Wyróżnia się jednak Śląsk północno-zachodni formą *χyσα* w znaczeniu ‘sień’ (zob. AJŚ III, mapa 37; MAGP I, mapa 20 i s. 8; ZarS, s. 45; Nitsch DPŚ, s. 200), do której nawiązuje nasza dokumentacja *chysy* (jak na mapie). Por. też *d o l n o ł u ż y c k i e* dial. *chiža* ‘sień’, *g ó r n o ł u ż. chěžza* ‘sień’ i ‘dom’ (zob. Schuster, s. 378) (...)” (s. 54).

24. Mapa 676. **Znaczenie wyrazu skala** (VIII/63-65, oprac. H. Nowak)

„Dziś znaczenie ‘szczelina, pęknięcie’ zwłaszcza ‘szpara między deskami w podłodze’ zachowało się tylko w części dialektów: na Suwalszczyźnie, Mazurach i Warmii, północnym Mazowszu, Kociewiu, Kaszubach, w Borach Tucholskich i na półn. Krajinie (...) oraz w Wielkopolsce – (...)” (s. 64).

„Znaczenia bliskie polskim gwarowym znajdujemy w języku *d o l n o ł u ż y c k i m*, gdzie *skala* to: 1. ‘wąwóz, parów’, 2. ‘pieczara; jama, nora’, 3. ‘rozpadlina; przepaść’, 4. ‘koryto, łożysko rzeki’, 5. ‘bruzda rozdzielająca zagony na polu’ (Schuster 17, s. 1287)” (s. 64).

25. Mapa 697. **Nazwy drzwiczek w płocie** (VIII/118-120, oprac. H. Nowak)

„Pol. *drzwiczki*, poświadczone od XVI w., mają też paralełę w jęz. *g ó r n o ł u ż y c k i m*: *dur(i)čka* ż. (syngulatywna, pl. wg Sławskiego – Sław V 143) i *dur(i)čki* pl. ‘drzwiczki, furka’ (...)” (s. 120).

26. Mapa 701. **Gwóźdz (wymowa)** (VIII/125-127, oprac. H. Nowak)

„(...) już stpol. z XV w. *goźdź* – l. mn. *goździe* || *gwoździe* (SStp II 532), nierzadko także w polszczyźnie XVI–XVIII w. (...); por. również dłuź. *gozdź*, głuź. *hózdź* ‘gwóźdz’ (Schuster, s. 337). W wielu gwarach polskich do dziś utrzymały się formy *guść* || *gůś(ć)* lub *g^uůś(ć)*, (...)” (s. 126).

27. Mapa 737. **Nazwa igliczki do wyrobu sieci** (IX/109-111, oprac. D. Kledzik)

„Materiały AJKLW poświadczają najczęściej nazwę *klesz(cz)ka* na oznaczenie omawianego tu desygnatu. Rzadziej notowano nazwy *igła*, *iglica* i *igliczka*” (s. 110).

„Trudno orzec jednoznacznie, czy zanotowana parokrotnie forma *kleszka* stanowi osobny typ morfologiczny ze śladem psł. formacji *klěša* ≤ *klěsja* i bałtyckiego *klišja* – ‘kleszcze raka’, a także ukr. dial. *kliš’a* ‘ts’ (por. Sław, t. II, s. 213). Możliwe jest bowiem, że mamy tu do czynienia jedynie z uproszczeniem fonetycznym formy *kleszczka* jak w dłuź. *kłaška* (psł.**klěšt-j-ьka*) ‘Holznadel zum Netzestricken’ (zob.

SchusterHEW II, s. 546; (...)” (s. 110). Gdy chodzi o zachodnią Wielkopolskę, forma *klaška* jest poświadczona w p. 62 koło Wolsztyna.

Zenon Sobierajski (t. IX: IV. Związki językowe zachodniosłowiańskie, s. 21) wymienia obok dolnołużyckiej formy *klaška* również oboczną formę *kleška*, ale nie podaje jej źródła.

28. Mapa 746. **Przerębel (ogólnie) i synonimy** (IX/128–130, oprac. H. Nowak)

W komentarzu do mapy 746 znajdujemy informację, że formacje *przyrębel*, *przyrębel* są udokumentowane w dziewięciu wsiach koło Gostynia, Rawicza oraz Wieruszowa, jak również w dwóch śląskich punktach 103, 105 z województwa opolskiego (s. 130).

H. Nowak nie wymienia w tym miejscu formy głuź. *přirubnja* ‘przerębel’, lecz przy omawianiu nazwy *dziura*, gdzie informuje, że odpowiednikiem czeskiej formy *díra* jest w słowackim wyraz *prieruba*, któremu odpowiada górnołużyckie *přirubnja* (s. 130).

Z. Sobierajski włącza wyraz górnołużycki do związków językowych zachodniosłowiańskich: „*przyrębel* || *przyrębel* z przedrostkiem *przy-* zamiast ogólnopolskiego *prze-* w znaczeniu ‘otwór wyrąbany w lodzie (ogólnie)’, wyraz występujący na pograniczu Śląska i górnołużycka nazwa *přirubnja* ‘ts’ (m. 746)” (t. IX, s. 21).

29. Mapa 754. **Ikra ryby (nazwy i formy)** (IX/147-149, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

Komentarz: „Co do formy *jekra* w peryferyjnych gwarach zachodniej Wielkopolski, to pisała o niej M. Gruchmanowa (Gruch, s. 112 i mapki nr 104 i 131), wskazując na jej związek z dialektami dolnołużyckimi (por. dłuź. *jerk* m., *ńerk* m.). Można do tego dodać, że łużycki atlas językowy (SSA, t. 3, s. 132 i mapa 47) z północnych gwar Łużyc Dolnych podaje także formy: *merk*, *ńjark* i *jerk* w znaczeniu ‘ikra rybia’” (s. 148).

Nazwa *ikro* r.n. jest poświadczona w gwarach Wielkopolski centralnej, południowo- i północno-zachodniej, na Krajnie oraz na pograniczu z południowo-wschodnią Kaszubszczyzną (s. 148–149). Istotny jest dodatkowy komentarz Z. Sobierajskiego: „*ikro* (*jekro*) n. w zachodniej części Wielkopolski zamiast ogólnopolskiego *ikra* (ryby) ż. oraz górnołużyckie *jik(r)no* i połabskie *jăkrö* ‘ts’ (m. 754)” (t. IX, s. 21).

30. Mapa 755. **Trzec się (o rybach) i synonimy** (IX/150-152, oprac. D. Kledzik, H. Nowak)

Obok czasowników *mrzościć się*, *mrzozczyć się* w Wielkopolsce są poświadczone również formy: *mierzchnąć się* (*miechrznąć się*); *jerzchnąć się*, *jerzchnić się*.

„Na polskim obszarze dialektalnym, podobnie jak w obu językach łużyckich, istnieją różne formy nagłosu: *m-*, *ń-* i *j-* (*erzchnąć się*). Nasze materiały atlasowe poświadczają dziesięciokrotnie formę *z j-* (*erzchn-*) i siedmiokrotnie z *m-* (*erzchn-*). Wykazują one dość zwarte zasięgi przestrzenne. *Mierzchnąć się* występuje na Krajnie, u Mazurów wieleńskich i w p. 29 koło Międzyrzecza. AJK VI, mapa 256 ukazuje formy z *m-* (*erzchn-*) właśnie na Krajnie i (rzadkie) na wschodnim krańcu Kaszub południowych; ponadto *mierzchnąć (się)* jest znane w Ostródzkiem i Olsztyńskiem (SWM, t. 10, s. 23, 24).

Formy z nagłosowym *j-* (*erzchn-*) występują na niewielkim obszarze Wielkopolski północno-zachodniej oraz w krajniackim punkcie nr 7 (z artykułu Z. Zagórskiego, zob. bibliografia) – (...)” (s. 151).

31. Mapa 757. **Nazwy dżdżownicy (*Lumbricus terrestris*)** (IX/155-158, oprac. H. Nowak)

Związek z łużycczyzną wykazują dwa wyrazy: *rosówka/rosowa/rasówka* (Wielkopolska i sporadycznie w AJK) oraz *wędenik*. *Rosówka* itd. nawiązuje do górnołużyckiego rzeczownika *rosak* ‘dżdżownica’.

„Formacje *wędenik*, *wędeka*. Obie nazwy skupione na południowo-zachodnich peryferiach Wielkopolski: *wynzyńnik* w okolicach Zbąszynka, Zbąszynia i Wolsztyna, a *vůntka* koło Babimostu (zob. też Gruch, mapka 99 i s. 107, 108)” (s. 157).

Dodatkowe informacje podaje Z. Sobierajski: „*rosówka* (synonim *glizdy*) ‘dżdżownica’ z północnej części Wielkopolski i górnołużycki *rosak* lub *rosowc* (m. 757); *wędenik* ‘dżdżownica’ w południowo-zachodnim mikroregionie Wielkopolski (od Zbąszynia do Sulechowa i Wolsztyna) oraz górnołużyckie *wudženka*, *wudžeńca* i *hudžeńca* ż. ‘ts’ (m. 757)” (t. IX, s. 21).

32. Mapa 761. **Płytki (woda) i synonimy** (IX/165-167, oprac. H. Nowak)

„W kilku wsiach w okolicy Wolsztyna (p. 48, 61, 62) i w Nowym Kramsku (p. 47) na miejscu *m-* (które w publikacji atlasowej zapisujemy jednolicie jako *mⁱ-*) pojawiła się nosowa spółgłoska środkowojęzykowa *n̩-*” (s. 166).

„Powyższe formy z *n̩-* ze względu na ich lokalizację mogą pozostawać w związku z *d̩* u ż. dial. i *g̩* u ż. *niłki* ‘płytki’, też wschodniodłuż. *gniłki* z *g-* wtórnym, podobnie jak z sekundarnym *h-* w dial. p ó ł n o c n o c z e s k i c h: *hněлкеj*, *hnilкеj* ‘płytki, niegłęboki’ (szczegóły podaje SchusterHEW I, s. 237 i II, s. 897, 1002, 1003, też (Maček) ESJČ, s. 359)” (s. 166).

W podobny sposób swoje stanowisko przedstawił Z. Sobierajski (t. IX, s. 21).

33. Mapa 762. **Nazwy kałuży po deszczu** (IX/167-174, oprac. H. Nowak)

„Formacje *kalicha*, *kalawa*, *kalafa*

Kalicha utworzona od *kal* ‘błoto’ za pomocą formantu *-icha*. Poświadczona jedynie z dwóch punktów koło Babimostu i Zbąszynka: p. 45, 47.

Kal-awa została zapisana pod Wągrowcem w p. 21 (por. też zapis A. Tomaszewskiego (z lat 1930-1932) *kalava* ‘kałuża’ w Łankowiczkach na północ od Kcyni)” (s. 171).

„Wyraz *kalawa* ‘kałuża, bajor(k)o’ znany jest w jęz. dolnołużyckim, zwłaszcza w nazewnictwie pól, też osad (zob. SchusterHEW, z. 7, s. 484). Nawiązuje do tego obszaru *kalava* w przesuniętym znaczeniu ‘gnojówka’ pod Babimostem – w obu Kramskach: Nowym (p. 47) i Starym (zob. Gruch, s. 75). Zob. też mapę (i komentarz) nr 759: Nazwy płytkiego i grząskiego stawku.

Nazwa *ł(u)żewa*

Jest to derywat od psł. **luža* ≤ **lug-ja* ‘niewielkie zagłębienie z błotnistą wodą stojącą, kałuża, teren podmokły, moczar’; por. dłuż. i głuż. *luža* ‘kałuża’, czeskie *louže*, *louž* ż. ‘kałuża’, czeskie dial. *luža*, *luža* ‘kałuża’: ‘zbiornik na gnojówkę’ (Sław V, s. 377, 378; SchusterHEW, z. 11, s. 791). Według Sław (s. 378): bezpośrednią podstawą nazwy *lužewa* «jest nie zaświadczony u nas przym. **luževъ* ‘dotyczący kałuży, moczaru, związany z kałużą’ (...). Pierwotnie więc *lužewa* to urzeczownikowiony przym. żeński jak *dąbrowa*, *kostrzewa*».

Formację *ł(u)żewa* ‘kałuża’ mamy z dwóch punktów koło Wolsztyna: 48 i 62. (...)” (s. 172).

34. Mapa 814. **Dreszcze i synonimy – uczucie zimna (*algor, horror febrilis*)** (X/132-134, oprac. H. Nowak)

„Nazwy zimnisko, zimisko, zimno, zima

Zimnisko – formacja utworzona od (synonimicznego) rzeczownika *zimno* (zob. niżej) za pomocą sufiksu *-isko*. Notowano ją w Wielkopolsce południowo-zachodniej (zob. mapę): (...). Ta sama formacja *zymnisko* funkcjonuje też w języku dłuż., ale w znaczeniu ‘ostra, dokuczliwa zima’ (Muka, II, s. 1130).

Zapisana jedynie w Nowym Kramsku, tj. w p. 47, formacja *zim-isko* (*ĩšũše* ZS), a więc utworzona od rzeczownika *zima*, stanowi bezpośrednie nawiązanie do dłuż. *zymisko* ‘das kalte Fieber’ (ze słownika Megisera – A. Muka, II, s. 1130). Chodzi tu o stare nawiązanie do wspólnej z językami łużyckimi podstawy derywacyjnej (**zima* – głuż. i dłuż. *zyma*) oznaczającej ‘gorączka wraz z towarzyszącym tej chorobie uczuciem zimna i dreszczy’: por. głuż. *zyma mje třase* ‘das Fieber schüttelt mich’ albo dłuż. *mě zyma tšěso* ‘ich habe Schüttelfrost’ (Muka, s. 1130). Por. też w obu językach łużyckich *zyma* w zn. ‘zimno, chłód – o organizmie człowieka’: głuż. *mi je zyma*, dłuż. stare *mnje jo zyma* ‘mir ist kalt’ oraz pochodne formacje: głuż. *zym-ica* || *zymnica* i dłuż. dawne (u Megisera) *zym-sko* w zn. ‘gorączka (z dreszczami)’, także połabskie *zaimonā* (**ziměna*) ‘gorączka, dreszcze’ (dokładniej o tym zob. SchusterHEW IV, s. 1171, 1172; też B. Szydłowska-Ceglowa, *Medycyna ludowa u Drzewian połabskich*, „Slavia Occidentalis”, t. 27, s. 264, 265). M. Gruchmanowa poświadcza z Nowego (i Starego) Kramska wszakże formację *zimn-isko* ‘dreszcze’ (GruchKr, s. 127).

Zresztą zapis *zima* (*tuce = thucze*) ‘dreszcze’ mamy także w naszych materiałach ze śląskiego p. 103 (HS). Nazwa ta jest też znana na Śląsku Opolskim, (...).

Nazwę *zimno* ‘dreszcze’ eksploratorzy AJKLW notowali miejscami w Wielkopolsce południowej oraz koło Kalisza, Szykowa, Kępna, Złoczewa, Poddębic i Konina (zob. mapę). (...).

Poza Wielkopolską *zimno* ‘gorączka z dreszczami’ jest znana miejscami w Kieleckiem, Częstochowskiem i koło Bochni (...)” (s. 132–133).

Stanowisko Z. Sobierajskiego: „Tylko jeden przykład dawnych związków językowych Wielkopolski z innymi językami zachodniosłowiańskimi znalazł się wśród terminologii lecznictwa ludowego. Chodzi tu mianowicie o nawiązania łużyckie. Mapa nr 814 pt. „Dreszcze i synonimy – uczucie zimna” (*algor, horror febrilis*) pokazuje, że wspólnota słownikowa łużycko-wielkopolska sięgała w tym zakresie głęboko na tereny zachodniej i południowej Wielkopolski, dochodząc do miast: Międzyrzecz – Nowy Tomyśl – Kościan – Leszno – Sulechów. Mam tu na myśli nazwy *zimnisko* i *zimisko* (w Kramskach koło Babimostu), które nawiązują do dawnego dolnołużyckiego wyrazu *zymisko* w tym samym (podanym wyżej) znaczeniu” (t. X, s. 19).

35. Mapa 829. **Znaczenie wyrazów *mora, zmora, wieszcyca*** (X/176-180, oprac. H. Nowak)

„Zdaniem K. Moszyńskiego (Mosz, s. 551, 552), wyobrażenia o zmorach, czarownicach, przemieniających się nocą w ćmy (lub też w inne owady) najbardziej typowe są dla Słowian południowych, z zachodnich zaś – dla Słowaków i Łużyczan, rzadziej dla ludu Polski zachodniej i północnej (nie tylko dla Kaszubów, bo też – uzupełniając informacje wyżej podane – dla Warmiaków: por. warm. *mara* ‘ćma’, SteffSW, s. 80)” (s. 179).

„*Wieszczycza*. (...); por. także dłuż. dial. *wěšćen-ica* (do *wěšćen-nik* m.) ‘wieszczbiarka, wróżka...’ (szczegółowe informacje zob. w ESJČ: hasło *věštit*, s. 686, oraz SchusterHEW, t. III, s. 1592: hasło (głuż.) *wěšća* m. stare ‘wróżbita, wieszcz, prorok; jasnowidz’ i (głuż.) *wěšćić*; por. także Mosz, s. 95)” (s. 180).

36. Mapa 865. **Okólnik sołtysa (*desygnaty i nazwy*)** (XI/128-136, oprac. H. Nowak)

W Wielkopolsce (przynajmniej zachodniej) istniał już z pewnością w połowie XIX w. zwyczaj „obsyłania laski po wsi z komunikatem (...) dla zwołania mieszkańców na naradę” (s. 132). Laskę tę nazywano *krakula* oraz *krakyczka*.

„W formacjach *krak-yczka*, *krak-ula* morfem rdzenny taki, jak w północnokaszubskim wyrazie *krak’ulëca* ‘kij, laska’, (...); por. też dolnołużyckie dial. *krakula* m.in. ‘sękaty, pokrzywiony konar lub gałąź powykrzywiana’ (SchusterHEW, t. 2, s. 669)” (s. 132).

„Dokumentacja: *krakyczka* według zapisów MG (Gwary zachodniej Wielkopolski, s. 106, por. też mapkę 97) dawniej „laska”, zwłaszcza ‘laska sołecka’, do której przypinano *kurendę* (zwaną w części gwar północno-zachodnich orędzim: *“oryńże*) i przekazywano od domu do domu” w p. 44-48 i *krakula* – według MG (jak wyżej) – w p. 62, a także w niedalekich wsiach Jażyniec i Kiełpiny, oraz w p. 49 (HN: *krakule ulobesjou soutys po fši*) i D1” (s. 133).

37. Mapa 866. **Dożywocie i synonimy** (XI/s. 136-142, oprac. H. Nowak)

„L e n i k

Słowo *lenik* pokrewne z niem. *Leh(en) n* (*Lehn(s)gut n*) ‘lenno’ – podstawy pol. *lenno*, w którym *-nn-* według przymiotnika *len-ny* (por. Sław IV, s. 155; BańkESJP I, s. 21); strukturalnie bliższemu dłuż. i głuż. *lenik* ‘lennik’, ale też ‘gospodarz uprawiający cały łąn roli’ (od *lenno* ‘włóka, łąn’, zob. SchusterHEW, t. II, s. 815)” (s. 138–139).

„W y d b a n e k

Wyraz hybrydowy: z rodzimym morfemem *wy-* i członem *-dbanek*, nawiązującym zapewne do niem. *ausbedingen* (*ich bedang mir aus*) ‘wymówić, wymawiać, zastrzec, zawarować sobie coś’ (por. Piprek, I, s. 189). Zestawić tu można dłuż. *wuměńk*, głuż. *wuměnk* ‘dożywocie’ – kalka niem. *Ausgedinge*, por. głuż. *wuměnić* (*sebi što*) ‘(sich etwas) ausbedingen’... (zob. SchusterHEW, t. 4, s. 1705). Zob. też AJŚ IV, mapa 737, gdzie na południowych pograniczach – odpowiednio: *vyměnek*, *vymůnka* i *vymova* ‘dożywocie’.

Wydbanek ‘dożywocie’ jest nazwą charakterystyczną dla gwar Wielkopolski południowo-zachodniej wraz z przyległą strefą po Radomicko – Konojad – Łódź (zob. mapę)” (s. 139).

38. Mapa 871. **Łydka i synonimy** (XI/159-163, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„Omówioną grupę derywatów od psł. *bruchъ* wzbogacają polskie kontynuacje psł. formacji *brústjъ* i *brústje*, czyli nazwy *brzuszc*, *brzuszcze* i *brzuszczo*, zlokalizowane na terenach południowo-wschodnich AJKLW.

(...)

Prezentowane wyżej kontynuanty psł. formacji *brústjъ* i *brústje*, oznaczające łydkę nogi ludzkiej, zapisano także w *Słowniku prasłowiańskim*. Słownik ten wskazuje, iż chodzi tu o nawiązania do obszaru łużyckiego, czyli o przykłady na wspólnotę leksykalną Łużyc, Wielkopolski południowej i Śląska północnego. Dodajmy jednak, że nie

muszą to być zapożyczenia z języków łużyckich, zwłaszcza że występują one także na terenie zachodniego i środkowego Podkarpacia (por. SPRaś I, s. 412, Zier, s. 21, m. 2,9 i MAGP IX, m. 419” (s. 162).

39. Mapa 872. **Podbicie (górna część stopy) i synonimy** (XI/163-165, oprac. H. Nowak)

„N a r ć (r. ż.)

Nazwa *narć* pojawiła się dwukrotnie na południowym zachodzie Wielkopolski: w zapisie fonet. *norć* (dop. -i) w p. 45 (etn.) i 61 (nazwa stara; HN). Forma ta nawiązuje do głuź. *narć* f. w znaczeniach ‘wierzchnia część stopy; przyszwa, wierzch obuwia’, por. też dłuź. *narś* f. ‘wierzch buta; przyszwa’ (zob. SchusterHEW, t. 2, s. 990). Obie formy pokrewne z psł. **narъtъ*, por. stpol. *nart* i dial. *nárt* ‘górna część stopy z wierzchu; wierzchnia część buta’ (zob. SEK III, s. 325-327, gdzie stosowna literatura; por. AJŚ IV, mapa 641). Warto tu dodać formę *norć* f., rzadziej *norč* f. z p. 75 w znaczeniu ‘przednia, wierzchnia część buta’ (HN), też *nort* m. ‘część trzewika koło sznurowadeł’ w p. 76 (HN), *boksevy nort* ‘jw.’ w Chwałkowie koło Krobi (HN)” (s. 165).

Istotne jest, że p. 76 znajduje się w pobliżu Leszna.

40. Mapa 886. **Nazwy owocu dzikiej gruszy** (XI/201-207, oprac. H. Nowak)

„G ni łki

Staropolska formacja *gnilka* (XV-XVII w.) ‘gruszka ułęgałka’ – utworzona od pierwotnego imiesłowu czynnego *gniły* (do XIX w., dziś *zgniły*) za pomocą suf. -ka (por. BańkESJP I, s. 444). Dziś jest ona dialektalnym archaizmem leksykalnym na Kaszubach (Sych I, s. 344), w Małopolsce południowo-zachodniej (Kuc, s. 63), na Śląsku (Olesch, s. 61), a w Wielkopolsce – tylko na peryferii zachodniej i na pograniczu ze Śląskiem koło Kępna i Ostrzeszowa (jak na mapie; zob. też SGP II, s. 94). Nawiązuje ona też do dolnołużyckiego dial. (na pograniczu wschodnim) *gnilka* ‘uleżała gruszka’, czeskiego dial. *hnilka* ‘ts, (...)’ (s. 205-206).

41. Mapa 887. **Żmija (*Vipera berus*) i synonimy** (XI/207-210, oprac. H. Nowak)

„Wrz ecie nica (wrz ocie nica)

Pozostaje ona w związku etymologicznym z wyrazem psł. **vertenica* ‘padalec’ (‘wijące się, pełzające wężykowato [jak wąż] zwierzę’), nawiązującym do (podstawy słowotwórczej) **verteno* ‘wrzecziono’ (zob. SchusterHEW IV, s. 1678; por. t a m ż e: głuź. *wrjećenca* ‘padalec (Blindschleiche)’, dłuź. *wrješeńca* ‘padalec’); zob. jednak też SSA, t. 3, mapa 39: **vertenica* ‘Blindschleiche u. ä.’ i komentarz na s. 116, informujący, że w niektórych wsiach na pograniczu Dolnych i Górnych Łużyc nazwy *řeše(i)unca* – *rećeńica* odnoszą się do żmii) ‘Kreuzotter’); por. słowackie *vretenica* ‘żmija’ (ESJČ, s. 702; też Budziszewska, s. 135).

Mapa 370 MAGP wykazuje nazwę *wrzecienica*, *wrzecionica* ‘żmija’ pojawiającą się parokrotnie na Śląsku i na Spiszu oraz koło Radzyna Podlaskiego.

W naszej dokumentacji *wrzecienica* (i fonet. odmianki) pojawiła się jedynie na południowej peryferii Wielkopolski: w p. 75: (...)” (s. 208).

Punkt 75 (Wijewo – Brenno) znajduje się między Sławą a Bukówcem Górnym.

42. Mapa 889. **Latać (o ptakach) i synonimy** (XI/216-217, oprac. H. Nowak)

„W trzech wsiach koło Babimostu i Wolsztyna zapisano czasownik *lecieć*: *leⁱćeć* w p. 46, 47 i *lećeć* w p. 61. Z dokumentacji kwestionariuszowej nie wynika jednak, że brak tam formacji częstotliwej *latać*” (s. 216).

„Fyrać, furać

Obie formacje czasownikowe utworzone od dźwiękonaśladowczych *fyr!* i *fur!* ‘o wzlocie ptaka, trzepotaniu skrzydłami’, pokrewne z pol. dial. *fyrkać*, *furkać* (też *furczeń*) lub *furgać* m.in. ‘frućać; lecieć’ (zob. Sław I, s. 241, 243); por. też g ł u ż . *fyrac* i *fyrk(ot)ac* ‘furczeń, warczeń’, d ł u ż . *fyras* ‘przelatywać; gwałtownie pędzić’ (SchusterHEW, t. 1, s. 218). Możemy tu zatem mówić o wspólnym ł u ż y c k o - w i e l k o p o l s k i m wyrazie onomatopeicznym *fyrac* (*fyras*).

Formacja *fyrac* jest typowa dla gwar Wielkopolski południowej i przeważającej części Wielkopolski zachodniej (bez gwar kresowych w okolicach Babimostu, Zbąszynka i Międzyrzecza) oraz dla przyległych terenów w okolicach Poznania po Murowaną Goślinę – Pobiedziska – Śródę Wlkp. – Miłosław – Pызdry (zob. mapę: p. 27, 28, 30–33, 41–44, 48–51, 58–63, 71–78, 84–89, 95, D3–D14, D16–D26)” (s. 216–217).

II.2. Łużycki materiał językowy cytowany w związku z ukazaniem wielkopolskich/polskich faktów językowych na tle ogólnosłowiańskim (dotyczącym trzech lub dwóch grup języków słowiańskich)

Jest to materiał mało istotny w związku z podjętą przeze mnie tematyką. Wobec tego ograniczę się tylko do podania numerów map i komentarzy: 133, 429, 584, 637, 672, 689, 704, 750, 831, 880 oraz dodatkowe materiały bez map (IX/179–181: 2. *Lin – lin* – (...); 9/181–184: *okoń – okon*).

II.3. Pokrewieństwo wielkopolskich i ogólnopolskich faktów językowych na tle zachodniosłowiańskim

Również i te materiały nie wnoszą niczego nowego do kwestii ł u ż y c k o - w i e l k o p o l s k i c h (polskich) związków językowych. Chodzi o następujące mapy i komentarze: 565, 675, 824, 825.

II.4. Prawdopodobne związki językowe ł u ż y c k o - w i e l k o p o l s k i e (zwłaszcza dolnołużycko-wielkopolskie)

Autorzy komentarzy do map nie wskazują wprawdzie na związki językowe z Łużycami, ale nie można ich wykluczyć. Konieczne są dokładniejsze badania porównawcze z ł u ż y c z y z n ą, gdyż zastanawiające jest to, że odpowiednie wyrazy są poświadczone przede wszystkim w zachodniej i południowo-zachodniej Wielkopolsce.

1. Mapa 524. **Nazwy miejsca do bielienia płótna** (VI/40–41, oprac. H. Skoczylas-Stawska)

„Interesujący nas desygnat wykazuje nazwę *bielnik*, występującą dość zwarcie w gwarach zachodniowielkopolskich, w części północnej obszaru AJKLW i w szeroko pojętym pasie wschodnim. Nie zapisano żadnej informacji w kilku punktach Wielkopolski centralnej i południowej. (...)” (s. 40).

2. Mapa 589. **Zabawki i synonimy** (VII/41–43, oprac. H. Skoczylas-Stawska)

„W gwarach Wielkopolski zachodniej znana jest powszechnie nazwa *grajotka* (l. mn.) w punktach: 17, 27–31, 44–46, 48, 62. Poświadczyła ją też M. Gruchmanowa w Dąbrówce i Podmoklach, nasze punkty 45, 46 (zob. GruchKr, s. 69 i 126). (...)” (s. 43).

3. Mapa 685. **Nazwy biegunów kołyski** (VIII/81–86, oprac. H. Nowak)

„Nazwy c h o d a n y, c h o d a n k i. (...) Pochodna od *chodany* formacja (jedynie strukturalnie zdrobniła) *chodan-ki* jest typowa dla gwar w okolicach Babimostu, Zbąszynia i Nowego Tomysła (...)” (s. 83).

4. Mapa 752. **Ość (ryby) i synonimy** (IX/145-146, oprac. H. Nowak)

„Nazwa *żgak*. Skupia się ona głównie na zachodzie – w okolicach Wolsztyna, Babimostu, Zbąszynia i Międzyrzecza, wyjątkowo notowano ją też koło Szamotuł, Poznania i Mogilna” (s. 146).

5. Mapa 758. **Jezior(k)o (wymowa)** (IX/159-160, oprac. H. Nowak)

„W południowo-zachodniej Wielkopolsce typowa jest wymowa wyrazu *jezioro* z grupą spółgłoskową *-źź* (zob. jej zasięg na mapie wyodrębniony izofoną; por. też Gruch mapka 87 i s. 94). Formę *ieźź^uor^o* zapisał w 1909 r. K. Nitsch również w niedalekim Chwalimiu, a *iźżoro* w St. Kramsku (Nitsch WPP, t. IV, s. 181). Grupą *-źź* w powyższym wyrazie łączą się gwary okolic Babimostu, Zbąszynia i Wolsztyna wraz z p. 75 – z gwarami *ś r o d k o w e g o Ś l ą s k a* (zob. MAGP, t. IV, mapa 198). Por. też w p. 75 nazwę niedalekiej wsi Jezierzycze Kościelne wymawianą *Jeźżeżyce*” (s. 160).

6. Mapa 760. **Nazwy płytkiego i grząskiego stawku** (IX/162-165, oprac. H. Nowak)

„W p. 46 (Podmokle Małe, także w sąsiednim Podmoku Wielkim) koło Babimostu jest używana nazwa *kalava* ‘staw (niezależnie od wielkości)’; jest ona znana również w niedalekim Nowym Kramsku, tj. w p. 47, jednakże w znaczeniu ‘gnojówka’. Zapisano ją także w formie *kalova* w p. 12 (Chawłodno) koło Wągrowca. Nazwa *kálava* w ogólnym znaczeniu ‘staw’ jest też znana na Kaszubach (Sych, t. II, s. 122)” (s. 164).

7. Mapa 762. **Nazwy kałuży po deszczu** (IX/167-174, oprac. H. Nowak)³

„Nazwę *szlampa* (w wymowie *ślumpa*) zapisano trzykrotnie w zachodniej Wielkopolsce: w punktach 27, 48 i 75. Wyraz ten należy wiązać z niem. dial. *Schlumpe* f., *Schlampe* ‘cienka, niesmaczna zupa; leniwa, brudna kobieta’ (por. Frisch I 281, 290)” (s. 173).

8. Mapa 831. **Znaczenie wyrazu ciota** (X/184-187, oprac. H. Nowak)

„*Ciota* w znaczeniu ‘ropucha (Bufo)’ jest znana tylko koło Zbąszynka w p. 45: *ću^uta* (zapis M. Gruchmanowej) i pod Chodzieżą w p. 13: *ćota*. SGP-PAN, IV, s. 405, poz. 7., podaje tę nazwę ropuchy jako znaną dawniej, w XIX w. (za O. Kolbergiem), koło Aleksandrowa Kujawskiego” (s. 187).

9. Mapa 833. **Rzucić urok albo przyrok ‘zaczarować’** (X/190-194, oprac. H. Skoczyła-Stawska)

„Typ *przynorczyć* charakteryzuje wyłącznie gwary zachodniowielkopolskie okolic Wolsztyna. Nazwę zapisano w czterech wsiach: *pšynorčyc* w p. 46, 62 (HS); *pšynorčyc* w p. 48 (etn. i HS); *pšynorcyc* w p. 61.

W polskiej literaturze gwaroznawczej nie znajdujemy takiej nazwy.

Co do pochodzenia wariantu *przynorczyć*, to warto dodać, że w językach łużyckich takiej formacji nie mamy. Jest tam tylko głuź. *načinić* (komu) || *nakuzlać*, *wobchodojcić*, *pódrječ* (niem. ‘behexen – zaczarować’) oraz w dłuź. *nacyniś*, *nacyñaś* (*někomu něco*) niem. behexen, pol. zaczarować’ (por. też czes. *začarovati* || *zaklíti* ‘zaczarować’; głuź. *činkařka* ‘czarownica’)” (s. 193).

³ Komentarz do tej mapy przeanalizowałem już wcześniej (zob. II.1.) w związku z nazwami: *kalicha*, *kalawa*, *kalafa*, *l(u)żewa*.

10. Mapa 885. **Pognieść i synonimy** (XI/197-201, oprac. H. Nowak)

„P o g u r d z i ć

Czasownik *pogurdzić* (też ndk. *gurdzić* – fonet. *(po)gūrźić*) zanotowano jedynie u Mazurów wieleńskich w p. 15. Słowo skomplikowane – formalnie i w zakresie semantyki.

Na uwagę wszak tu zasługują, znane w gwarach znacznej części zachodniej Wielkopolski – poświadczone w pracy M. Gruchmanowej, *Gwary zachodniej Wielkopolski*, na mapce 10 i na s. 23, 24 – warianty fonetyczne *z-gūrźić śe* (w zespole gwarowym południowo-zachodnim), odpowiadające znaczeniowo czasownikowi *s-kurczyć się* (...). Dla formy *gurzęc są* upatruje się tamże – wprawdzie z zastrzeżeniem „może” – podstawy **gruzęc*, bo odpowiada jej pol. dial. *grudzić* (: *ogrudzać*) ‘wstrząsać, przejmować, o zimnie’ poświadczone z Nowego (i St.) Kramaska w zapisach M. Gruchmanowej (GruchKr, s. 141) i stosowane w niektórych językach słowiańskich formy (zresztą o różnych znaczeniach realnych), wyprowadzane z psł. **gruditi* ‘rozdrabniać’ ≥ ‘męczyć, dręczyć’ ” (s. 200).

11. Mapa 886. **Nazwy owocu dzikiej gruszy** (XI/201-207, oprac. H. Nowak)⁴

„B o b k i

Zapis *b^oopka*, *-ki* (r.ż.) z p. 74 (w pracy magisterskiej Joanny Senftleben – seminarystki H. Nowaka), (...).

Nazwę *bobki* zanotowano na południowym zachodzie Wielkopolski w trzech wsiach – koło Babimostu: w p. 45: *bopki* (HS) || *bo^epki* (etn., b. Linette), 46: *bopki* (HS) i niedaleko Leszna w p. 74: *take kruški s p^oola nazyvũmy b^oopki – (...)*” (s. 206).

12. Mapa 872. **Podbicie (górna część stopy) i synonimy** (XI/163-165, oprac. H. Nowak)⁵

„Odosobnioną nazwę *wzgubie* zanotowano koło Wolsztyna w p. 62 (*vzgub^e* etn.)” (s. 165).

II.5. Uwagi dotyczące zwyczajów i obyczajów w Wielkopolsce i na Łużycach

Odpowiednie informacje znajdują się w komentarzach dotyczących następujących map: 614, 620, 642, 645, 854. Oto wybrane komentarze:

1. Mapa 620. **Zwyczajowe pochody ludowe na Wielkanoc** (VII/109-114, oprac. S. Błaszczyk)

„Chodzenie z *siwkami* jest zwyczajem praktykowanym jedynie na zachodnim krańcu Wielkopolski. (...)

Podobnie było we wsiach dolnołużyckich, (...)

” (s. 111).2. Mapa 854. **Siwki – zwyczajowe pochody przebierańców na Wielkanoc** (XI/91–95, oprac. Andrzej Brencz)

„Potwierdzają to opracowania dotyczące Łużyc, gdzie we wsiach dolnołużyckich w pochodach zapustnych występowali jeźdźcy na siwych koniach, zwani „*Schimmelreiter*” (R. Langematz, P. Nedo, *Sorbische Volkskunst*, Bautzen 1968, s. 164–165)” (s. 94).

3. Mapa 645. **Praktyki przy wyprowadzaniu zwłok zmarłego z domu** (VII/162–164, oprac. A. Brencz)

⁴ Komentarz do mapy 886 wykorzystałem już wcześniej (zob. II.1.) w związku z nazwą *gnilki*.

⁵ Komentarz do mapy 872 wykorzystałem już wcześniej (zob. II.1.) w związku z nazwą *narć*.

„Natomiast na Śląsku, Łużycach, a także na terenach niemieckich, przy wynoszeniu trumny stawiano ją trzykrotnie na progu domu lub na drodze (A. Fischer, op. cit., s. 268). W związku z tym wysunąć można przypuszczenie, że zachowany w zachodniej i południowej Wielkopolsce zwyczaj pochylania trumny na progu domu, nawiązuje do zwyczajów występujących na Śląsku i Łużycach” (s. 162).

III. Wnioski

Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski dosyć znacznie wzbogaca wiedzę o związkach językowych Łużyc z zachodnią i południowo-zachodnią Wielkopolską. W komentarzach do 42 map (zob. II.1.) znajdujemy ustalenia i sugestie, których w większości nie znajdziemy w dotychczas wydanych monografiach dialektologicznych oraz w artykułach. Mogą to być rzeczywiste związki językowe łączące Łużyce z Wielkopolską i północno-zachodnim Śląskiem, ale nie można również hipotetycznie wykluczyć, że są to przynajmniej częściowo rodzime elementy językowe po przesiedleńcach z Łużyc, którzy dawno temu językowo się spolonizowali.

Wydaje się, że znajomość związków językowych łużycko-wielkopolskich mogą pogłębić wnikliwe badania porównawcze z łużyczczyzną. Chodzi o 12 komentarzy do map (zob. II.4.). Na uwagę zasługują również wspólne zwyczaje łączące Łużyce z zachodnią oraz południową Wielkopolską (zob. II.5.).

Dodatkowe informacje o związkach językowych Łużyc z polskim oraz kaszubskim obszarem językowym może przynieść ekscerpcja oraz analiza materiału zawartego w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK) oraz w *Atlasie językowym Śląska* (AJŚ).

Literatura

- AGWK, Dejna K. (1962–1968), *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1–6, Łódź.
- AJK, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (1964–1978), oprac. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, t. I–VI pod kier. Z. Stiebera, t. VII–XV pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław.
- AJKLW, *Atlas języka i kultury Wielkopolski* (1979–2005), oprac. zespołowo pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty, t. I–XI, Wrocław–Poznań.
- AJŚ, Zaręba A. (1969–1989), *Atlas językowy Śląska*, t. 1–7, Warszawa.
- Budz, Budziszewska W. (1965), *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław.
- Dej, Dejna K. (1973), *Dialekty polskie*, Wrocław.
- ESJČS, Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Fischer A. (1932), *Etnografia słowiańska – Łużyczanie*, Lwów.
- Gruchmanowa M. (1957), *Związki językowe dialektu Kramsk z Łużycami*, „Język Polski”, nr 4, s. 241–252.
- Gruchmanowa M. (1963), *Nawiązania łużyckie w kresowych gwarach zachodniej Wielkopolski*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 2, Językoznawstwo, s. 311–318.

- Gruchmanowa M. (1968), *Nawiązania łużyckie i ich zasięgi w gwarach Wielkopolski*, [w:] *Priloški k serbskemu rěčespytej (Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft*, Budyšin–Bautzen, s. 35–51.
- GruchKr, Gruchmanowa M. (1969), *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra.
- Gruch, Gruchmanowa M. (1970), *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Poznań.
- Gruchmanowa M. (1978), *Łużycko-wielkopolska izomorfa nom.-acc.-voc. pl. dny*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 5, Językoznawstwo, s. 35–39 + mapa.
- Gruchmanowa M. (1981), *Pogranicze językowe śląsko-wielkopolsko-łużyckie w świetle dotychczasowych badań*, „Kwartalnik Opolski”, nr 4, s. 5–15.
- Hörnrik M. (1878), *Delnjoserbske słowa ze słownika H. Megisera*, „Časopis Maćicy Serbskeje” XXXI, s. 46–67.
- Jak, Jakubaš F. (1954), *Hornjoserbsko-němski słownik. Obersorbisch-deutsches Wörterbuch*, Budyšin–Bautzen.
- Krupa M. (2001), *O wsi Chwalim, czyli Wendowie w Wielkopolsce*, „Zeszyty Łużyckie”, nr 32/33, s. 78–83.
- Leskien A. (1876), *Das sorbische „Neue Testament” von 1948*, „Archiv für slavische Philologie” IV, s. 161–249.
- Lewaszkiwicz T. (2007), *Sporne problemy języka dolnołużyckiego przekładu Nowego Testamentu Jakubicy (1548)*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 11, Językoznawstwo, s. 111–118.
- Lewaszkiwicz T. (2011), *Przeszłość językowa Łużyc Wschodnich*, [w:] *Łużyce po obu stronach Nysy/Die Lausitz auf beiden Seiten der Neiße*, red. W. Jamrożek, I. Kumor-Pilarczyk, J. Tarniowy, Żary, s. 14–24.
- Lewaszkiwicz T. (2012), *Polsko-łużyckie kontakty językowe od X/XI do XXI wieku*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 12, Językoznawstwo, s. 97–104.
- Lewaszkiwicz T. (2015), *Polnisch-sorbische Sprachkontakte vom 10./11. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, „Lětopis” 62/1, s. 56–71.
- Lewaszkiwicz T. (2016), *Regionalizmy pochodzenia łużyckiego w dialekcie zachodnio-wielkopolskim*, [w:] *Język w regionie. region w języku*, red. B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań, s. 63–77.
- Lor, Lorentz F. (1908), *Slovinzisches Wörterbuch*, I, Petersburg.
- MAGP, *Mały atlas gwar polskich (1957–1970)*, t. I–XIII, pod red. K. Nitscha i M. Karasia, Wrocław.
- Małepszak S. (2001), *Osadnictwo łużyckie w gminie Włoszakowice na przykładzie Bukówca Górnego*, „Zeszyty Łużyckie”, nr 32/33, s. 71–76.
- Małepszak S. (2007), *Bukówiec Górny. 800 lat dziejów*, Bukówiec Górny.
- Mětkš F. (1958), *Serbsko-pólska rěčna hranica w 16. a 17. lětstotku*, „Lětopis B”, s. 3–25.
- Mucke E. (1891), *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen/niederlausitzisch – wendischen Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialekte und des Obersorbischen*, Leipzig.
- Muka A. (1909), *Mikławš Jakubica a jeho podrěč*, „Časopis Maćicy Serbskeje”, s. 97–112.
- Muka, Muka E. (1911–1928), *Słownik dolnoserbskeje rěcy a jeje narěcow*, I, Petrohrad 1911–1915, Praha 1926; II, Praha 1928; III, Praha 1928.

- Nitsch K. (1912), *Rzekomi Wendowie w Wielkopolsce*, „Ziemia”, nr 3, s. 834–838.
- Nitsch K. (1923), *Dialekty języka polskiego*, [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 409–518.
- NitschDPŚ, Nitsch K. (1939), *Dialekty polskie Śląska*, Kraków.
- Nitsch K. (1951), *Dialekt chwałimski*, „Przegląd Zachodni” VII, nr 11/12, s. 428–449.
- Nitsch K. (1954), *Stosunki pokrewieństwa języków lechickich*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. III, Wrocław–Kraków, s. 5–46.
- Nowak H. (1982), *Związki językowe pogranicza Wielkopolski i Śląska z obszarem Łużyc*, [w:] H. Nowak, *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań, s. 58–71.
- Olesch R. (1956), *Zur Mundart von Chwalim in der früheren Grenzmark Posen-Westpreussen*, [w:] *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz*, Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse 6, Wiesbaden, s. 345–372; [przedruk w:] R. Olesch, *Gesammelte Aufsätze II. Cetera Slavica*. Hrsg von A. Lauhus, Slavistische Forschungen 59/II, Köln–Weimer–Wien 1992, s. 131–156.
- Popowska-Taborska H. (1965), *Dawne pogranicze językowe polsko-dolnołużyckie (w świetle danych toponomastycznych)*, Wrocław.
- Popowska-Taborska H. (2004), *Na marginesie rozważań o nawiązaniach łużyckich w kresowych gwarach zachodniej Wielkopolski*, [w:] H. Popowska-Taborska, *Z językowych dziejów słowiańszczyzny*, Warszawa, s. 79–84.
- Schuster-Šewc H. (1967), *Das niedersorbische Testament des Miklawuš Jakubica 1548* [wydanie i wstęp], Berlin.
- Schuster-Šewc H. (1974), *Górnołużycko-zachodniopolska paralela słownikowa: (gł. bónčawa »Nymphaea«, pol. buńczewie, wkpól. bunovo, bunovo »Nymphaea, Nuphar luteum«)*, „Prace Filologiczne” 25, s. 335–338.
- Schuster, Schuster-Šewc, SchusterHEW, Schuster-Šewc H. (1978–1996), *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, t. 1–5 (H. 1–24 + Register), Bautzen.
- Schuster-Šewc H. (2001), *Przeład Nowego Testamentu Mikołaja Jakubicy z roku 1548 i starania Łużyczan o stworzenie własnego języka literackiego*, [w:] *Nowy Testament w dziejach Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, red. T. Jaworski i W. Pyżewicz, Zielona Góra, s. 65–74.
- SGP, Karłowicz J. (1910–1911), *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SGP PAN, *Słownik gwar polskich* (1978 nn.), pod red. M. Karasia, od t. II pod red. J. Reichana, Wrocław.
- Sław, Sławski F. (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.
- SPrasł, *Słownik prasłowiański* (1974 nn.), t. 1–8, pod red. F. Sławskiego, Wrocław.
- SSA, *Sorbischer Sprachatlas* (1965–1996), t. 1–15, Bautzen.
- SStp– *Słownik staropolski* (1953–2002), Red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Kraków.
- Stan-Buf, Stano M., Buffa F. (1975), *Pol'sko-slovenský a slovensko-pol'ský slovník*, Bratislava.
- Stieber Z. (1934), *Stosunki pokrewieństwa języków łużyckich*, Kraków.
- Sułk, Simoni-Sułkowska J. (1972), *Zróznicowanie słowotwórcze i leksykalne nazw z zakresu transportu i komunikacji w gwarach polskich*, Wrocław.

- SWM, *Studia warmińsko-mazurskie*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1: J. Siatkowski, (1958), *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Wrocław.
- Sych, Sychta B. (1967–1976), *Słownik gwar kaszubskich*, t. I–VII, Wrocław.
- SzymS, Szymczak M. (1962–1973), *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 1–8, Wrocław.
- Šewc H. (1997), *Mikławša Jakubicowcy přeložk Noweho zakonja do serbšćiny z lěta 1548. Pospyt noweho hladanja na wosobinu přeložowarja a jeho řeč*, „Lětopis” 44, s. 31–52.
- Tomaszewski A. (1934), *Mowa ludu wielkopolskiego*, Poznań.
- Tomaszewski A. (1937), rec.: P. Wirth, *Beiträge zum sorbischen (wendischen) Sprachatlas*, „Slavia Occidentalis” 16, s. 295–303.
- Tomaszewski A. (1938), *Sprawozdanie z badań językowych w Niemczech*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 31/1, s. 18–19.
- Vydra, Vydra B. (1947), *Polsko-český slovník*, Praha.
- ZagZw, Zagórski Z. (1964), *Związki językowe północnej Wielkopolski i Krajny z kaszubszczyzną i językiem dolnołużyckim*, Poznań.
- ZarS, Zaręba A. (1960), *Słownik Starych Siolkowic w powiecie opolskim*, Warszawa.
- Zaręba A. (1973), *Ze związków językowych polsko-łużyckich*, „Język Polski”, nr 4, s. 208–218.
- Zem, Zeman H. (1967), *Słownik górnołużycko-polski*, Warszawa.